

İcmal mövzuların öyrənilməsinə yeni yanaşma

Soltan Hüseynoğlu

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası” kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: soltanhuseynoglu@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4182-6653>

XÜLASƏ

Məktəb ədəbiyyat kursunun əhatə etdiyi məsələlər çox olmaqla yanaşı, məzmunca da mürəkkəbdir. Bu, həmin kursla bağlı ardıcıl araşdırmaların aparılmasını zəruri edən mühüm cəhətlərdəndir. Məsələnin başqa tərəfi də var: yeni təlimi yanaşmaların, texnologiyaların bir-birinin ardınca meydana çıxması tədqiqatların səngimədən aparılmasını tələb edir. Deyilənlərdən bu da aydın olur ki, metodikanın bir sıra problemlərinin üzərinə yenidən qayıtmaq, çağdaş elmi fikirlərin işığında onlara fərqli nəzərlə baxmaq faydalıdır. Belə mühüm sahələrdən biri tarixi-ədəbi materiallar – icmal mövzularıdır. Ədəbiyyat tarixinin keçdiyi uzun inkişaf yolunu əhatə edən icmal materialları fakt bolluğu, məzmun zənginliyi ilə seçilir. Müəyyən tarixi dönmənin sosial-siyasi vəziyyətini, ədəbi-mədəni mənzərəsini əks etdirən icmal mövzuların tədrisi də, mənimsənilməsi də asan deyildir. Bu mövzuların tədrisi ilə bağlı ciddi hazırlıq işlərinin aparılması, şagirdlərin müstəqilliyinin diqqət mərkəzində saxlanması vacibdir. Məqalədə icmal mövzuların tip və variantları üzərində daha çox dayanılmış, öyrədilməsi ilə bağlı fərqli yolların şərhinə geniş yer verilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

icmal, icmal mövzular, əsli icmallar, monoqrafik mövzular, integrasiya

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 03.10.2023

qəbul edilib: 30.11.2023

A new approach to the study of overview topics

Soltan Huseynoglu

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Department of “Literature Teaching Methodology”, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: soltanhuseynoglu@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4182-6653>

ABSTRACT

The issues covered by the school literature course are not only numerous, but also complex in content. This is one of the important aspects that make it necessary to carry out consistent research on that course. There is another side to the issue: the emergence of new teaching approaches, technologies one after the other makes it important to carry out research without slowing down. From what has been said, it is clear that it is useful to return to a number of problems of methodology, to look at them from a different perspective in the light of modern scientific ideas. One of such important areas is historical-literary materials – review topics. Review materials covering the long development path of literary history are distinguished by the abundance of facts and richness of content. It is not easy to teach and master general topics that reflect the socio-political situation, literary and cultural landscape of a certain historical period. It is important to carry out serious preparatory work related to the teaching of these subjects, and to keep students' independence in the center of attention. The article focuses more on the types and options of the overview topics, and the interpretation of different ways of teaching them is given a lot of space.

KEYWORDS

review, review topics,
original reviews,
monographic topics,
integration

ARTICLE HISTORY

Received: 03.10.2023

Accepted: 30.11.2023

Giriş / Introduction

Ədəbiyyat təliminin materialları yuxarı siniflərdə (X–XI) *monoqrafik* və *icmal* olmaqla iki mövzuda əhatə olunur. Monoqrafik mövzu sənətkarın həyatını, yaradıcılığı haqqında ümumi məlumatı, bir, bəzən də iki əsərinin ətraflı öyrənilməsini özündə ehtiva edir. Monoqrafik mövzular aşağıdakı şəkildə ifadə olunur: “N.Gəncəvi. Həyatı, yaradıcılıq yolu. “İskəndərnamə” poeması” (X sinif); “Ə.Cavad. Həyatı, yaradıcılıq yolu. “Səsli qız” poeması” (XI sinif) və s. Bu tip materiallara bəzən sənətkar haqqında *oçerk* də deyilir.

İcmal mövzularda isə, əsasən, bu və ya digər dövrün sosial-siyasi vəziyyəti, tarixi-ədəbi mənzərəsi öz əksini tapır. Sual yaranır: İcmal mövzuların öyrənilməsinin əhəmiyyəti nədir?

Bu sualın cavabını aydın təsəvvür etmək üçün icmal mövzuların konkret əhatə dairəsi, məzmunu barədə məlumatlı olmaq vacibdir. Bəllidir ki, “icmal” sözü *xülasə*, *müxtəsər*, *yığcam*, *ümumiləşdirilmiş şəkildə* və s. anlamda başa düşülür. Deməli, icmal mövzularda təlim materialının geniş, əhatəli təqdiminə yer verilmir. Bəs bu materiallara nələr daxildir? İcmal mövzuların məzmununu nə təşkil edir?

Əsas hissə / Main part

Sovet dönəmində Azərbaycanda metodika üzrə çap olunmuş dərsliklərdə bu mövzuya diqqət yetirilməmişdir. Həmin dövrdə rus dilində ən geniş yayılmış dərsliklərdə [məsələn: *Методика преподавания литературы. Под. редакцией З.Я.Рез. М.: «Просвещение», 1985, с.368*] icmal mövzuların adlandırılmasında, tip və variantlarının müəyyənləşdirilməsində ziddiyyətli fikirlərə yer verilmişdir. Göstərilən kitabda icmal mövzular şərti olaraq iki tipə ayrılır:

- məxsusi (xüsusi) icmal mövzular;
- bir neçə sənətkarın yaradıcılığı haqqında məlumatı əks etdirən icmal mövzular.

Müstəqillik illərində ölkəmizdə metodika üzrə çap olunmuş dərsliklərdə fərqli vəziyyət müşahidə edilir. İcmal mövzuların tədrisi yolları dərsliklərdə ayrıca başlıq altında əhatə olunur. Müəyyən çatışmazlıqlar da müşahidə edilir. Məsələn, yazıçının *tərcümeyi-halının*, *yaradıcılığı haqqında ümumi məlumatın* öyrənilməsi icmal mövzu kimi təqdim edilir. Halbuki yazıçının həyatı və yaradıcılığı haqqında ümumi məlumatın öyrənilməsi monoqrafik mövzunun tərkib hissəsidir. Deməli, *icmal xarakterli təlim materialı* ilə icmal mövzuların qarışdırılması yanlışdır.

Ayrı-ayrı siniflərin dərsliklərindəki “Giriş” başlıqlı materiallar xarici ədəbiyyatda icmal mövzular hesab edilmir.

Yeni təhsil proqramının (kurikulumun) əsasında yazılmış və 2012-ci ildən başlayaraq çap olunan “Ədəbiyyat” dərslikləri ayrıca başlıqla fərqləndirilən girişlə başlanır:

- Bədii ədəbiyyat söz sənətidir (V sinif).
- Ədəbiyyat insanı zənginləşdirən vasitədir (VII sinif).
- Qədim və zəngin ədəbiyyatımız (VIII sinif).
- Həyat həqiqətləri və zəngin ədəbiyyatımız (IX sinif).
- Söz sənətimiz – mənəvi sərvətimiz (X sinif).
- Xalqımızın taleyinə bağlı ədəbiyyat (XI sinif).

Bu materialları icmal mövzular hesab etmək olarmı? Suala həmin materialların məzmunundan çıxış etməklə cavab vermək mümkündür. Bu materialların hamısında bədii ədəbiyyat, onun mahiyyəti, mövzu dairəsi, mənəvi-estetik tərbiyədə, insan həyatında rolu barədəki təsəvvürlərin zənginləşdirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. VIII–IX siniflərin giriş materiallarında, həmçinin ədəbiyyatımızın inkişaf yolu haqqında yığcam fikirlər səsləndirilmişdir. *Bütün bunlar icmal mövzuların məqsəd və vəzifələrini tam əhatə etmir.* Elə buna görə də “Giriş”ləri *şərti olaraq* icmal mövzular adlandırmaq doğru olardı.

VIII–IX siniflərin dərsliklərinə daxil edilmiş digər oxşar materialları da xatırlatmaq vacibdir. Məlumdur ki, bu siniflərdə ədəbiyyat *xronoloji* ardıcılıq gözlənilməklə tədris edilir. Yəni ədəbiyyatımızın qədim dövrlərdən başlayaraq keçdiyi inkişaf yolu izlənilir. Bu, ədəbiyyat tarixinin ayrı-ayrı dövrlərində özünü göstərən ədəbi prosesin aydınlaşdırılmasını bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Başqa sözlə, yığcam da olsa, icmal mövzulara yer verilməsi zərurəti ortaya çıxır. Beləliklə, VIII sinfin dərsliyində “Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı”, “İntibah dövrü ədəbiyyatı” və s. mərhələlər əks etdirilmişdir. Eləcə də IX sinfin dərsliyində “Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət dövründə ədəbiyyat”, “Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı” və s. mərhələlərə yer verilmişdir. Bu materiallar icmal mövzuların tələblərinə cavab verir və onları *mini icmallar* adlandırmaq yerinə düşər.

Bəs yuxarı siniflərdə (X–XI) icmal mövzuların məzmununu hansı materiallar təşkil edir?

İcmal mövzular, sözün tam və geniş mənasında məhz bu siniflərdə tədris edilənlərdir. Onların əsasında isə ədəbiyyat tariximizin dövrləri – inkişaf mərhələləri dayanır. Ədəbiyyat yuxarı siniflərdə *tarixi-ədəbi prinsip* əsasında tədris olunduğundan dövrləşdirmə X sinifdən başlayaraq ayrı-ayrı mərhələlər kimi dərsliyə daxil edilir.

Ədəbiyyat tarixinin son dövrləşdirilməsi yuxarı siniflərin (X–XI) dərsliklərinə aşağıdakı məzmununda daxil edilmişdir:

- Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı. Etnosdan-eposadək (ən qədim dövrlərdən VII əsrə qədər);
- Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ortaqlaşdırılma dövrü (VII–X əsrlər);
- İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı (XI–XII əsrlər);
- Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı (XIII–XVI əsrlər);
- Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm dövrü (XVII–XVIII əsrlər);
- Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizm dövrü (XIX əsr);
- Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizm və romantizm epoxası (XIX əsrin 90-cı illərindən Azərbaycanda sovet hakimiyyətinədək);
- Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizmi dövrü (1920–1960-cı illər);
- Milli-mənəvi özünüdərk və istiqlal ədəbiyyatı mərhələsi. Modernizm (1960–1980-ci illər);
- Müstəqillik dövrü çoxmetodlu Azərbaycan ədəbiyyatı (1991-ci ildən bu günə kimi).

Deməli, bu mərhələlərin hər biri bir icmal mövzusunun materialı qismində özünü göstərir.

Bəs icmalların tip və variantlarını necə müəyyənləşdirmək məntiqli olar?

Mövcud ədəbiyyat dərsləklərinin məzmunu nəzərə alınmaqla icmalların aşağıdakı tip və variantlarını müəyyən etmək mümkündür:

- Giriş (şərti) icmallar (V–IX siniflər);
- Mini icmallar (VIII–IX siniflər);
- Əsli icmallar (X–XI siniflər).

Əsli icmalları məzmununa görə, şərti olaraq, iki növə ayırmaq olar:

a) Dövrün sosial-siyasi, tarixi-ədəbi və mədəni mənzərəsini geniş əks etdirən icmallar.

b) Daha çox bir neçə sənətkarın yaradıcılığının ümumi mənzərəsini əks etdirən icmallar.

İlk suala (İcmal mövzuların öyrənilməsinin əhəmiyyəti nədir?) qayıdaq. Təsəvvür edək ki, X sinifdə N.Gəncəvinin, Ş.İ.Xətəinin, İ.Nəsiminin, M.Füzulinin, M.P.Vaqifin həyatı, yaradıcılığı bir-birinin ardınca – monoqrafik mövzular olmadan öyrənilir. Bu zaman nəticə necə olacaq?

- Ədəbiyyatda varislik aydın təsəvvür edilməyəcək.
- Ənənə və novatorluq barədə təsəvvür çox zəif olacaq.
- Bu sənətkarların bağlı olduqları tarixi dövr, sosial-siyasi vəziyyət, ədəbi mədəni mənzərə mənimsənilməmiş qalacaq.

– Həmin yazıçıların dünyagörüşünün, yaradıcılığındakı özünəməxsusluğun formalaşmasına təsir edən ədəbi proseslər barədə məlumat mənimsənilməyəcək.

- Yazıçıların bu və ya digər əsərinin yaranma səbəbi aydınlaşdırılmamış olacaq.
- Ədəbiyyatın inkişafı, keçdiyi tarixi yol barədə təsəvvür qazanılmayacaq.
- Müxtəlif dövrlərin qarşılıqlı əlaqələri öyrənilməmiş qalacaq.
- Sənətkarların yaradıcılığını birləşdirən ideyalar açıqlanmayacaq və əlaqələndirilməyəcək.
- Məktəb ədəbiyyat kursunun tamlığı, bütövlüyü təmin edilməyəcək.

Buradan aydınlaşır ki, ədəbiyyat fənninin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi icmal mövzuların öyrənilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu mövzular şagirdlərə ədəbiyyatımızı bir-birindən təcrid olunmuş dövrlər, mərhələlər kimi deyil, daim inkişafda olan, dəyişən, zənginləşən proses kimi görməyə, ayrı-ayrı sənətkarların həyat və yaradıcılığını monoqrafik şəkildə öyrənməyə və düzgün elmi əsaslarla dərk etməyə imkan yaradır. Eləcə də mühüm və davamlı ədəbi hadisələr barədə mənimsənilən biliklər məhz icmal mövzuların sayəsində sistemli xarakter alır, uzun inkişaf yolu keçmiş ədəbiyyat tarixi barədə dolğun təsəvvür qazanılır.

Əsli icmalların (X və XI siniflər) tədrisi həmişə müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunub. Sovet dönəmində bu icmalların həcmi geniş, ona ayrılan saatlar çox olub. Xeyli sayda faktların sadalanması, onlarla sənətkarın və bədii əsərlərinin adının xatırladılması, fərqli məzmununda məlumatların əvəzlənməsi və s. bu materialların tədrisini də, mənimsənilməsini də çətinləşdirib. Bu vəziyyət 1990-cı illərdə, eləcə də 2000-ci illərin əvvəllərində, əsasən, dəyişilməz qalıb. İcmal materialların həcmnin, məzmununun şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğunlaşdırılması yeni təhsil proqramının – kurikulumun əsasında yazılmış dərsliklərdə gerçəkləşdirilmişdir. Belə ki, X və XI siniflərin dərsliklərinə daxil edilmiş icmal mövzuların həcmi və onların tədrisinə ayrılmış saatlar əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmış, öyrənmədə şagirdlərin tədqiqatçı mövqeyində olmaları təmin edilmişdir.

Əsli icmalların, xüsusən birinci növün qarşısında duran başlıca vəzifə müəyyən dövrün *tarixi, ədəbi, mədəni həyatı və sosial-siyasi vəziyyəti* barədə dolğun təsəvvür yaratmaqdır. Bu, həmin dövrdə mövcud olan ədəbi prosesin mahiyyətinin və ideya istiqamətinin başa düşülməsinə əhəmiyyətli təsir edir. Deməli, tarixi, eləcə də ədəbi fakt və hadisələrin sadalanmasına, geniş şərhinə aludə olmaq məqsədəuyğun deyildir. Buna dərs saati də imkan vermir. Unudulmamalıdır ki, icmal mövzularında başlıca məqsəd ədəbiyyatın müəyyən mərhələdəki mahiyyətinin, ideyasının, söz sənətinin inkişafına verdiyi töhfənin, tarixi dönəmə münasibətinin aydınlaşdırılması olmalıdır. Elə buna görə də tarixi fakt və hadisələrdən danışılanda belə dövrün ifadəçisi olan sənət əsərlərini (bəddii əsərlərdən fraqmentlər, musiqi parçaları, rəssamlıq nümunələri və s.) nümayiş etdirmək faydalıdır. Ən başlıcası tarixi fakt və hadisələrin mahiyyətinin

ədəbiyyatın vasitəsilə açıqlanmasıdır. Məsələn, XX yüzilliyin əvvəllərində elm və təhsillə bağlı Azərbaycandakı vəziyyəti, mübahisələri, fərqli mövqeləri bədii əsərlərdən müəyyən məqamların şərhə əsasında açıqlamaq daha faydalıdır. Yaxud həmin dövrün mühüm tarixi hadisələrinə “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” jurnallarının münasibəti baxımından aydınlıq gətirmək həm maraqlı olar, həm də səmərəli... Deməli, belə hallarda tarixi və ədəbi hadisələri bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə təqdim etmək doğru olmaz. Onlar tamın hissələri kimi özünü göstərməli, bir vahid halda çatdırılmalı və qavranılmalıdır.

Əsli icmalların hər iki növünün tədrisində diqqət yetirilməli olan məsələləri nümunələr əsasında nəzərdən keçirək. Qeyd olunduğu kimi, əsli icmallardan birincisi – dövrün sosial-siyasi, tarixi-ədəbi və mədəni mənzərəsini geniş əks etdirənlər məzmunca daha zəngin olub, faktların bolluğu ilə də seçilir. Bu icmalların tədrisində bütün faktlar, məlumatlar, qeyd edildiyi kimi, dövrün ədəbiyyatının mahiyyətini, ideya istiqamətini, bütövlükdə ədəbiyyat tarixinə verdiyi töhfəni aydınlaşdırmağa xidmət etməlidir. İcmalın bu növünə X sinifdə tədris olunan “Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizm dövrü (XIX əsr)” mövzusunun nümunə göstərmək olar. İlk növbədə mövzunun əhatə etdiyi məsələlərə nəzər salaq:

- XIX yüzillikdə Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət.
- Ölkədə vahid dövlət yaratmaq təşəbbüslərinin nəticəsiz qalması və bunun ağır fəsadları.
- İran və Rusiyanın Azərbaycan uğrunda müharibələri.
- Azərbaycanın parçalanması – “Gülüstan” və “Türkmənçay” sülh müqavilələri.
- Rusiyanın Azərbaycandakı mənfur müstəmləkə siyasəti.
- Rusiyanın iqtisadi həyatındakı inkişafın Azərbaycanda əks-səda tapmaması.
- Azərbaycanı idarə etmək məqsədilə rus dilində qəza məktəblərinin açılması.
- Əsrin ikinci yarısından başlayaraq Rusiya və xarici kapitalistlərin Azərbaycana sərmayə qoymalarının iqtisadiyyatda müəyyən canlanmaya səbəb olması.
- Ucqarların iqtisadi inkişafdan kənarda qalması.
- İqtisadi dəyişikliyin təhsil və mədəniyyət sahəsində müəyyən dirçəlişə təkan verməsi.
- Ədəbiyyatda yeni ədəbi növ və janrların, milli teatrın yaranması.
- Milli mətbuatın yaranması.
- Ədəbiyyatda ilk maarifçilik ideyalarının yaranması və tədricən güclənməsi.
- Şifahi və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi.
- Əsrin ikinci yarısında şeir məclislərinin yaranması.

- Realist ədəbiyyatın müxtəlif bədii formalarda yaradılması.

Göründüyü kimi, X sinfin “Ədəbiyyat” dərslində verilmiş icmal materialında XIX yüzillikdə Azərbaycanda mövcud olan ictimai, iqtisadi, siyasi, ədəbi, mədəni vəziyyət barədə təsəvvür yaradılıb. Əlbəttə, belə mürəkkəb məzmunu əks etdirən mövzunu səmərəli tədris etmək və əhatəli mənimsənilməsinə nail olmaq asan deyil. Bunun üçün ciddi hazırlıq işlərinin aparılması, şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinin təşkil edilməsi, əlavə material və mənbələrə müraciət olunması vacibdir. İlk növbədə “Azərbaycan tarixi” fənnindən öyrənilmiş biliklərin tətbiq edilməsinə şərait yaradılmalıdır. “Ədəbiyyat” dərslində dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti, vahid dövlət yaratmaq təşəbbüslərinin iflası, İran-Rusiya müharibələri, sülh müqavilələri və bunların xalqımız üçün faciəli nəticələri barədə verilmiş yığcam məlumatın faktlar əsasında zənginləşdirilməsində tarix fənnindən öyrənilmiş biliklər əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Tarix dərslində həmin dövrün ədəbi-mədəni mənzərəsinin təsvirinə yer verilməsi də diqqətdən kənarda qalmamalıdır.

Bu inteqrasiyanı necə təşkil etmək faydalı olar?

Bu məqsədlə şagirdlərin müstəqil işinin təşkili məqsəduyğundur. Müstəqil iş üçün tapşırıqın şagirdlərə hələ dərəcəyə qədər təqdim edilməsi onların fəaliyyətinin məhsuldar olması, müzakirədə fəallıq göstərmələri baxımından səmərəlidir. Bu, dərslərin dialoq, diskussiya zəminində keçməsinə imkan yaradır. Yaradılmış kiçik qruplara mövzunun araşdırılmasını tələb edən fərqli məzmununda tapşırıqlar təqdim edilir. Bir variant aşağıdakı məzmununda ola bilər:

Tapşırıq 1.

1. XIX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət necə idi?
2. Ölkədə vahid dövlət yaratmaq nə üçün mümkün olmadı?
3. Azərbaycanın ikiye bölünməsi onun taleyinə necə təsir etdi?
4. Bütün bunların Azərbaycanın mədəniyyətinə, ədəbiyyatına hansı təsiri oldu?

Tapşırıq 2.

1. Rusiyanın Azərbaycandakı müstəmləkə siyasətini necə əsaslandırarsınız? Fikrinizi təsdiq edən nümunələr göstərin.
2. Rusiya imperiyası Azərbaycanda təhsillə bağlı hansı siyasəti həyata keçirirdi? Bunun əsasında hansı niyyət dayanırdı?
3. Əsrin ikinci yarısında Azərbaycana rus və xarici kapitalistlərin qoyduqları sərmayənin nəticəsi necə oldu?
4. Baş verən ictimai-siyasi hadisələr həmin dövrdə yaranan ədəbiyyata necə təsir edirdi?

Tapşırıq 3.

1. Bədii ədəbiyyatın məzmun və formasında hansı yeniliklər baş verdi?
2. Milli teatrın, milli mətbuatın yaranmasının əhəmiyyətini nədə görürsünüz?
3. Şifahi və yazılı ədəbiyyatın əlaqəsinin, şeir məclislərinin yaranmasının ədəbiyyatın inkişafına təsiri necə oldu?
4. XIX yüzillikdə realist ədəbiyyat hansı bədii formalarda yaradılırdı?

Bu tapşırıqlara hazırlanmış cavabların dinlənilməsi, müzakirəsi əsasında dərsin təşkili, qeyd olunduğu kimi, səmərəli olmaqla yanaşı, ciddi hazırlıq işlərinin aparılmasını da tələb edir. Şagirdlərdə ilk növbədə mənbələrlə işləmək bacarığının formalaşdırılması vacibdir. Məlumatın toplanması, müqayisə əsasında ən zəruri olanların seçilməsi, təhlil edilməsi, dərslikdəki məlumatla uzlaşdırılaraq təqdimatın hazırlanması və s. şagirdlərdən tədqiqatçı mövqeyində dayanmağı tələb edir. Belə bir bacarığın formalaşdırılması isə işin ardıcıl, məqsədyönlü aparılması sayəsində mümkündür.

Əsli icmalın ikinci növünə – bir neçə sənətkarın yaradıcılığının ümumi mənzərəsini əks etdirənlərə nümunə olaraq “Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusunı göstərmək olar. Bu icmal mövzusunda dövrün tarixi, ictimai, siyasi, ədəbi, mədəni mənzərəsi barədə verilmiş məlumat yığcam olsa da, aydın təsəvvürün yaradılması baxımından əhəmiyyətliyə. Maraqlı məqam isə həmin dövəndə baş verənlərin qarşılıqlı əlaqələrinə diqqətin çəkilməsidir: “ XIII–XIV əsrlər xalqımızın tarixində mühüm ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin bir dövr kimi səciyyələnir. Müharibələr, yadelli işğalçıların dağıdıcı hücumları, hakimiyyət başındakı sülalələrin bir-birini əvəz etməsi həmin dövrün mühüm hadisələri idi. Ziddiyyətlərə baxmayaraq, ədəbiyyatımız və mədəniyyətimiz möhkəm təməl əsasında inkişaf edir, yeni keyfiyyət qazanırdı” [1, s.57].

XIII–XIV əsrlərdə Azərbaycandakı mövcud vəziyyət barədə dərslikdə verilmiş yığcam məlumat tarix dərindən, əlavə mənbələrdən əldə edilmiş biliklərin əsasında zənginləşdirilir.

XV–XVI əsrlərdə müstəqil Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin yaranması, hökmdarların ana dilinə önəm vermələri, nəticədə farsca yazmaq ənənəsinin zəifləməsi həmin dövrün səciyyəvi cəhətləri kimi ön plana çəkilir.

Dərslikdəki icmal materialı aşağıdakı mətnkənarı suallara yığcam cavabların verilməsi əsasında davam etdirilir:

- İ.Həsənoğlunun əsərləri hansı səbəblərə görə dəyərli hesab olunur?
- “Dastani-Əhməd Hərami” poemasında əksini tapmış mühüm problemlər və başlıca ideyalar hansılardır?

- Qazi Bühranəddinin yaradıcılığını ədəbiyyatımız üçün dəyərli edən hansı cəhətlərdir?
- Həbibinin poeziyasında hansı mənəvi-əxlaqi dəyərlər əksini tapıb?
- Qurbaninin əsərlərində hansı problemlərə toxunulub?

Göründüyü kimi, mövzuda əhatə olunan məsələlər geniş olmaqla yanaşı, həm də mürəkkəbdir. Adları çəkilən sənətkarların hər birinin həyat və yaradıcılığı ayrıca monoqrafik mövzu kimi öyrənilməyə layiqdir. Deməli, bu barədə təsəvvürün yaradılması yalnız şagirdlərin müstəqil işinin səmərəli təşkili, bədii mətnlərə, müvafiq mənbələrə müraciət olunması ilə mümkündür. Əks halda, şagirdlər dərslikdəki materialı öyrənib təkrar etməklə kifayətlənəcəklər. Bu isə ilk növbədə həmin sinifdə ədəbiyyat təliminin prinsiplərinə və dərslinin konsepsiyasına ziddir. Sual yaranır: Bu tip icmalların öyrənilməsini səmərəli şəkildə necə təşkil etmək olar?

Əlbəttə, bu məqsədlə fərqli metodik yollara müraciət etmək mümkündür. Daha effektiv yol, qeyd olunduğu kimi, şagirdlərin müstəqilliyinə önəm verilməsidir. Bu isə dərslə bir neçə gün qalmış hazırlıq işlərinə başlanmasını zəruri edir. Hazırlıq mərhələsində şagirdlər fərqli mənbələrə baxmalı, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığından nümunələr seçərək mənimsəməlidirlər. Belə bir mürəkkəb və böyükhəcmli işin həyata keçirilməsi yalnız ayrı-ayrı kiçik qrupların müstəqil işinin təşkili ilə mümkündür. Qruplar üçün hazırlanmış tapşırıqlar bir-biri ilə əlaqəli olub, mövzunun bütövlükdə mənimsənilməsinə imkan yaratmalıdır. Tapşırıq üzrə tədqiqatın aparılmasına müəllim nəzarət etməli, ehtiyac yaranan məqamlarda yardımçı olmalıdır. Kiçik qrupların icra edəcəkləri tapşırıqların bir variantı aşağıdakı məzmununda ola bilər:

Birinci qrup

Tapşırıq

1. İ.Həsənoğlunun ədəbi irsi hansı əsərlərdən ibarətdir, onlarda, başlıca olaraq, nədən danışılır?

2. Şair mənbələrdə necə təqdim olunur, yaradıcılığı barədə daha çox vurğulanan cəhətlər hansılardır?

3. “Apardı könlümü...” qəzəlinin məzmunu, ideyası barədə hansı nəticələrə gəldiniz? Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.

Dərslidə bu sualların cavabı yalnız istiqamətləndirici xarakterdədir. Şagirdlər dərslidə göstərilmiş mənbələr, eləcə də digər resurslardan istifadə ilə tapşırıq əhatəli cavab hazırlamağa yönləndirilir. Dərslək və mənbələrdən əldə edilərək yazılı qeydlərin əsasında formalaşdırılan məlumat şifahi təqdimatın məzmununu təşkil edir.

İkinci qrupun tapşırığı dərslidəki materialın strukturuna uyğun olaraq, “Dastani-Əhməd Hərami” poeması ilə bağlı olur.

İkinci qrup

Tapşırıq

1. “Dastani-Əhməd Hərami” poeması ədəbiyyat tariximiz üçün hansı cəhətlərinə görə qiymətlidir?

2. Poemanın mövzusunun və əsas ideyasını necə izah edərsiniz?

3. Əsərdə şifahi xalq ədəbiyyatı ilə səsleşən hansı cəhətləri müşahidə etdiniz?

Həcmi kiçik olduğundan qrup üzvlərinin hər birinin poemanı müəliyə etməsi məqsədəuyğundur. Bu, tapşırığın yerinə yetirilməsində şagirdlərin maksimum fəallığının təmin edilməsinə səbəb olur.

Əsər doğma türkcəmizdə olan epik poeziyanın ilk nümunələrindən biri kimi qiymətlidir. Poemada insanları bu gün də düşündürən yüksək humanist dəyərlərin ifadə edilməsi istər tədqiqat mərhələsində, istərsə də müzakirə zamanı diqqət mərkəzində saxlanılır.

Üçüncü qrup Qazi Bühranəddinin yaradıcılığı ilə bağlı işləyir. Tapşırığın aşağıdakı variantda təklif edilməsi məqsədəuyğundur.

Üçüncü qrup

Tapşırıq

1. Q.Bühranəddinin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan cəhətlər hansılardır?

2. Tuyuqlarında şairin daha çox önəm verdiyi məsələlər hansılardır? Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.

Dördüncü qrupun tapşırığı icmal materialının məzmununa uyğun olaraq, Həbibinin yaradıcılığı ilə əlaqəli olur.

Dördüncü qrup

Tapşırıq

1. Həbibinin ana dilində yazdığı lirik şeirlərdə daha çox hansı məsələlər əksini tapmışdır?

2. Şairin ana dilində yazdığı qəzəllərdən birinin ideya-məzmununu şərh edin.

İcmal materialında haqqında məlumat verilən növbəti – sonuncu sənətkar Qurbanidir. Dərslikdə onun yaradıcılığının ümumi mənzərəsi əks etdirilmiş, real həyat hadisələrinin təsiri ilə yaranan qoşma və gəraylılarında insan və təbiət gözəlliklərinin yüksək sənətkarlıqla tərənnüm edildiyi vurğulanmışdır. Dərslikdə, həmçinin Qurbaninin ictimai məzmunlu şeirlərində toxunulmuş məsələlərə, Xətaiyə münasibətinə diqqət yetirilmişdir. Dərslikdən mənimsənilənlərin mənbələr əsasında zənginləşdirilməsinə ehtiyac vardır və buna imkan verən tapşırığın yerinə yetirilməsi məqsədəuyğundur. Tapşırığın bir variantı aşağıdakı məzmununda ola bilər.

Beşinci qrup**Tapşırıq**

1. Qurbaninin lirik şeirləri daha çox hansı mövzularda yazılmışdır?
2. Sənətkarın təbiətlə bağlı şeirlərindən birinin ideya-məzmununu şərh edin.

İcmal mövzusunun təklif edilmiş metodik tövsiyyə əsasında tədrisi, qeyd edildiyi kimi, dərşəqədər ciddi hazırlıq işlərinin aparılmasını və başa çatdırılmasını nəzərdə tutur. Tapşırığı alan qruplar ilk növbədə mənbələrlə tanış olur, seçim edir, zəruri məlumatı öyrənir, qeydlər aparır. Qrup daxilində vəzifə bölgüsünün olması səmərəli nəticənin əldə edilməsinə imkan yaradır. Müzakirə fərqli formalarda təşkil edilə bilər. Bu, dərşin vaxt büdcəsindən asılıdır. Kifayət qədər vaxt qalmış olsa, məlumat mübadiləsinin və müzakirənin təşkili mümkündür. Vaxt məhdudluğu yaranarsa, məlumat mübadiləsindən sonra müzakirənin müsahibədən istifadə ilə aparılması faydalıdır. Haqqında danışılan icmal mövzusunı fərqli metodik yanaşmanın tətbiqi ilə də tədris etmək mümkündür. Lakin bütün hallarda şagirdlərin müstəqil fəaliyyəti ön plana çəkilməlidir. Ümumtəhsil məktəblərinin X siniflərində istifadə olunan “Ədəbiyyat” dərşliyində həmin mövzunun tədrisi üçün maraqlı metodik tövsiyə-tapşırıq təklif edilmişdir. Onun əsasında şagirdlərin müstəqil fəaliyyəti dayanır. Tövsiyə-tapşırıq aşağıdakı məzmununda təqdim olunmuşdur:

“1. Orta əsrlərdə – XIII–XVI yüzilliklərdə Azərbaycan ədəbiyyatı, onun görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı haqqında ədəbiyyat dərşlərində öyrəndiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın.

Həmin dövrdə Azərbaycanın siyasi həyatında, mədəniyyət, incəsənət sahəsində baş vermiş mühüm dəyişikliklər haqqında digər fənlərdən mənimsədiyiniz biliklərdən istifadə edin.

2. “XIII – XVI yüzilliklərdə yaranan söz sənətimiz ədəbiyyat tarixinin qızıl dövrünü təşkil edir” mövzusunda debata hazırlaşın.

1) Mətni oxuyun. Tapşırıqları fərdi olaraq yerinə yetirin.

a) Mətnkənarı sualların cavablarını ümumiləşdirib qısaca yazın.

Mətnkənarı suallar	Onların ümumiləşdirilmiş cavabları

b) Oxu zamanı sizi düşündürən sualları, onların ilkin cavablarını yazın.

Məni düşündürən suallar	Onların cavabları

3. Aşağıdakı fikirlərin üzərində düşünün, müzakirədə onlara münasibət bildirin.

Tarix və zaman etibarilə orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı milli ədəbi fikri keçdiyi çoxəsrlik inkişaf yolunun tən ortasıdır. Orta əsrlər ədəbiyyatı özündən əvvəlki dövrlərin ədəbi ənənələrinin və yaradıcılıq proseslərinin möhtəşəm yekunudur. Bu dövrün ədəbiyyatında Nizami Gəncəvinin irsinə və ənənələrinə yenidən və yaradıcı şəkildə qayıtmaqla milli ədəbiyyatın bütöv mənzərəsini yaratmaq vəzifəsi həll olunmuşdur (İsa Həbibbəyli).

Orta əsrlərdə anadilli ədəbiyyat sayca və sanbalca get-gedə güclənir və farsdilli poeziyanı üstələyirdisə də, fars dilində yazıb-yaratmaq ənənəsi hələ ədəbi şəxsiyyətlərin müəyyən bir qismini əhatə edirdi. Fars dilində yazıb-yaratmış görkəmli Azərbaycan şair və mütəfəkkirləri – Nəsirəddin Tusi, Marağalı Əvhədi, Arif Ərdəbili daha çox Nizami ənənələrinə söykənərək bu miqyasda əsərlər yaratmağa çalışırdılar (Nizami Cəfərov).

4. Oxşar fikirli yoldaşlarınızla birləşib kiçik qruplar yaradın.

5. Dəlillər əsasında mövqelərinizi dəqiqləşdirib fərqli fikirdə olan iki böyük qrupda birləşin və müzakirə aparın” [2, s.57].

Düşünməyə, axtarışlar aparmağa imkan yaradan bu tapşırıq şagirdləri sinifdə öyrəndiklərini mənbələrdən mənimsədiklərinin hesabına zənginləşdirməyə, müstəqil nəticə çıxarmağa yönləndirir. Tapşırığın əhəmiyyəti bununla məhdudlaşmır; fəndaxili, fənlərarası integrasiyanın reallaşmasına, fərqli fikirlərə tənqidi yanaşmağa, mənbələrlə işləmək, ümumiləşdirmə, diskussiya aparmaq kimi bacarıqlara yiyələnməyə şərait yaradır.

Artıq qeyd olunduğu kimi, icmal mövzularda, tipindən asılı olmayaraq, xeyli sənətkarın adı çəkilir, əsərləri xatırladılır. Vaxt məhdudluğu bu sənətkarları şagirdlərə ətraflı tanıtmaya imkan vermir. Əlbəttə, icmal mövzularda adı çəkilən əsərlərin hamısının oxudulması mümkün deyildir. Lakin şagirdlərin həmin bədii əsərlərdən müəyyən qismi ilə, ümumiyyətlə tanış olmamalarına haqq qazandırmaq olmaz. Fərqli yollardan istifadə etməklə (məsələn, yuxarıda təsvir edildiyi kimi, şagirdlərin müstəqil işinin təşkili yolu ilə) bu məsələnin səmərəli həllinə nail olmaq mümkündür. İcmal mövzularda adı çəkilən sənətkarlara münasibətdə *birinci vəzifə* onların şəxsiyyətinə maraq oyatmaqdır. Bu, həmin sənətkarların yaradıcılığına marağın oyanmasına və beləliklə şagirdlərdə müstəqil mütaliyəyə həvəsin yaranmasına səbəb olur.

İkinci vəzifə həmin sənətkarların yaradıcılığının ədəbiyyatımızda tutduğu yeri və əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsidir. Söz sənətimiz, bədii fikir tariximizin zənginləşməsində bu və ya digər sənətkarların ən qiymətli və mühüm töhfəsinin müəyyənləşdirilməsi, mənimsənilməsi istiqamətində addımların atılması, müstəqil olaraq mükəmməl öyrənilməsinə marağın yaradılması icmal mövzuların qarşısında duran vəzifələrdən sayıla bilər.

İcmal mövzuların öyrənilməsinə həsr olunmuş dərslərin maraqlı, səmərəli keçməsi üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Məsələn:

- Əyani vəsait (portret, cədvəl, sxem, xəritə və s.);
- Bədii oxu ustasının ifasında əsərlərdən parçaların səsləndirilməsi;
- İnternet resurslarından istifadə;
- İncəsənətin digər növlərindən (rəssamlıq, musiqi əsərləri, kinodan fraqmentlər və s.) istifadə.

İcmal mövzuların tədrisində istifadə olunan *metod, priyom və iş növləri* barədə metodik ədəbiyyatda az danışılmamışdır. Kurikulumaqədərki dövrdə *mühazirə* icmal mövzuların öyrənilməsində mühüm metod kimi qəbul edilmişdir. Lakin bu gün həmin mövzuların tədrisində mühazirədən istifadə səmərəli hesab olunmur. Yeni təhsil proqramı – kurikulum əsasında hazırlanmış “Ədəbiyyat” dərsləklərində və müəllim üçün metodik vəsaitlərdə icmal mövzuların tədrisində şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinin, tədqiqatçılıq mövqeyinin aparıcı yer tutması məqsədəuyğun sayılır. Yuxarıda verilmiş nümunədən də görünür ki, şagirdlər dərsləkdəki yığcam icmal materialını sinifdəcə oxuyur, yaxşı halda əlavə ədəbiyyatdakı materiallarla da tanış olur, öyrəndiklərini müzakirə edirlər. Müzakirə zamanı araşdırılmasına, zənginləşdirilməsinə ehtiyac duyulan məsələlər müəyyənləşdirilir. Mövzu ilə bağlı tədqiqatlarını məktəbdənkənar vaxtlarında davam etdirən şagirdlər dərsləkdə təklif edilmiş müxtəlif mənbələri araşdırmaqla sinifdə öyrəndiklərini zənginləşdirir və tamamlayırlar.

İcmal mövzuların tədrisini, qeyd olunduğu kimi, fərqli formalarda təşkil etmək mümkündür. Məsələn, qabaqlayıcı tapşırıqlar verməklə (bunun mükəmməl və fərqli forması yuxarıda təsvir edildi) dərsi dialoq əsasında qurmaq olar. Bu yol seçilsə, icmal mövzularda adı çəkilən əsərlərdən parçaların ifadəli oxunması, bədii oxu ustasının ifasının dinlənilməsi, dərsləkdəki materialın plan və ya konspektinin hazırlanması və s. kimi iş növlərinin tətbiqi məqsədəuyğundur.

Nəticə / Conclusion

Bunu da unutmaq olmaz ki, təhsil proqramının yenilənməsi dərslərlərin məzmun və strukturunda dəyişikliyə səbəb olur. Əksər hallarda isə dərslərlər bütövlükdə yenidən yazılır. Burada verilən izahların əksəriyyəti hazırda məktəbdə tətbiq olunan dərslərlərlə bağlıdır. Sonrakı illərdə – yeni dərslərlər yarananda onlarda fərqli çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına şübhə etməmək olar. Lakin icmal mövzularının həmişə tədris ediləcəyi şəksizdir. Deməli, əsl icmalların tədrisi ilə bağlı burada səsləndirilmiş metodik fikirlərdən bu və ya digər səviyyədə həmişə istifadə etmək mümkün olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Богданова О.Ю., Леонов С.А., Чертов В.Ф. (2008). Теория и методика обучения литературе. Москва, “Академия”. 400 с.
2. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. (2022). Ədəbiyyat, 10-cu sinif üçün dərslər. Bakı, “Bakınəşr”. 208 s.
3. Hüseynoğlu S. (2009). Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: fəal interaktiv təlim. Bakı, Bakınəşr. 200 s.
4. Həsənlı B. (2016). Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, Müəllim. 452 s.
5. Ядровская Е.Р. (2021). Методика преподавания литературы. Москва, “Юрайт”. 236 с.